

K pedagogickému významu Komenského filosofie dějin

Dagmar Čapková

Myšlenková koncepce Komenského, v jejímž rámci podal Komenský i filosofii dějin člověka i lidstva, se vyhraňovala postupně od jeho studií, kdy začal reagovat na potřeby nového vzdělání a nové organizace vědeckých poznatků; tyto potřeby byly v důsledku společenského a vědního rozvoje od renesance stále naléhavější. Přístup Komenského k těmto otázkám byl určován jak jeho příslušností k domácí, zejména reformační tradici předbělohorské společnosti a kultury české, tak stykem s evropskou vzdělaností tradiční i soudobou, ovlivněnou společenským vývojem nastupujícího měšťanstva a jeho názorem na život a svět.

Dobové úsilí pokusit se o kompendium vzdělanosti, které Komenský pochopil ve smyslu domácí tradice jako nezbytnost zpřístupnit vzdělání soudobé kultury všemu českému lidu, bylo v díle Komenského doprovázeno zájmem o historii již od jeho studentských let.¹ V *Theatru* mezi pracemi, jejichž nedostatek v předmluvách vytýká vzdělancům svého národa, je jmenována souvislá, přehledná historie světa.² I když v české kultuře předbělohorské chybělo takové dílo, charakteristickými znaky české reformace od husitství byl apologetický historismus aktuálně funkční, jak ho pak uplatnil Komenský např. v *Historii persecutionum*, *Historii církve slovanské* aj. Spojoval se pak s úsilím pomoci člověku i nejprostšímu prožít tento život tak, aby se stal platnou přípravou pro život věčný. Důrazem na kvalitu pozemského života všech lidí, na praxi a práci jako předpoklad zdokonalování, se vcelku lišila naše reformace od středověkého supranaturalismu i od některých jiných typů reformace (kalvínské predestinace i luterského ospravedlnění z pouhé víry). Svým způsobem přispěla k novému vztahu člověka k životu, zejména i zřetelem k tomu, jak jsou v průběhu individuálního i nejšíře sociálního života uskutečňovány a rehabilitovány hodnoty lidství, které byly v pozdní středověké společnosti nivelizovány: pravda, svoboda

1 Srov. předmluvy k spisu *Theatrum universitatis rerum*, in *Veškeré spisy Jana Amosa Komenského* I, ed. Josef Reber, Jan Václav Novák. Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě, Brno 1914, zvl. s. 58–73. Do doby předbělohorské spadají také Starožitnosti moravské, genealogie rodu Žerotínů, bohužel nezachované.

2 R. 1614 se objevil pokus W. Ralegha *History of the World*. Proti dřívějším kronikám chtěl podávat přehled všech poznatků minulých dějin jako úvod k dějinám Anglie, které však Ralegh již nenapsal.

a spravedlnost. Již v husitství, v němž vyústily nejen náboženské, nýbrž i sociální a národnostní rozpory, byl jedním z důležitých prostředků k tomu, jak zdůvodnit rehabilitaci oněch hodnot, návrat k ideálu sociálně spravedlivého prvotního křesťanství. Tento návrat měl podobnou dobově regenerační funkci jako v humanismu a renesanci návrat k nezkresleným zdrojům antické vzdělanosti a kultury, jak je představují Petrarca, historický kritik Laurentius Valla, Erasmus a řada jiných. Návrat k morálně obrodným zdrojům křesťanství byl i v jiných typech reformačních. Reformační teologové trvali na tom, že Prozřetelnost zasahuje ustavičně do lidských věcí. Jak upozornil již Jean Jacquot,³ v průběhu 16. století šel zvýšený náboženský zájem o svět ruku v ruce se vzrůstajícím zájmem o historii, na kterou se hledělo jako na divadlo boží, jako na bohatou knihovnu poučných příkladů. To našlo v Anglii výraz v díle Raleighově. Ale nikde se nespojoval tento zájem s tak důsledným demokratismem a sociálně morálními tendencemi a úsilím o celoživotní vzdělání jako v naší reformaci. Není divu, že u Komenského se pak rozrostl v projekt sociální nápravy, nový — právě na základě poučení z celého minulého vývoje, jak zřejmo zejména z *Panorthosie*. V české reformaci jsou prvky dějinně filosofické zejména v díle Petra Chelčického, iniciátora Jednoty bratrské. Ten svým ostrým odsudkem konkordátu a nároků papežů na světské panování podrobil kritice dosavadní církevní i sociální vývoj předchozích staletí a tím podpořil svou filosofii neodpírání zlému, kterou odvodil z Ježíšova kázání na hoře.⁴

Před Komenským se však vyhranily i tendence historicky filosofické typicky renesanční jak v individuální výbojnost, tak v naprosté sekularizační zaměření, jako u Niccola Machiavelliho, který pokračuje v tendenci starověkých historiků, jako Polybia. Zahajuje,⁵ jak soudí Tvrdý,⁶ vědeckou filosofii dějin, když hledá zákony a příčiny dějů, kteréžto poznání mu má sloužit k změně současné politiky, kterou může vést jen silný jedinec, který obětuje své osobní zájmy zájmům státu. Čas pokládá za otce pravdy. Komenský se s ním do jisté míry shoduje v tom, že příčiny úpadku vidí Machiavelli někdy také psychologicky — v lidské ctižádosti, která přesahuje možnosti realizace. Machiavellovu koncepci politiky ovšem naprosto odmítá, jak zřejmo i z *Panorthosie* (XII,9), patrně vlivem tradice kalvínské (John Knox, Th. Beza a Fr. Hotman), jejímž iniciátorem v Itálii byl Traiano Boccalini.⁷ Komenský ovšem také nemohl souhlasit s Machiavellovým odmítáním křesťanství. Nápravu života chápal širě, jeho pojetí lidských věcí obsahovalo vedle politiky i filosofii a náboženství.

V pojetí člověka a jeho vztahu k životu, světu i k historii se jak v reformaci, tak v humanismu a renesanci jevila řada stupňů, které často odrážely i vývoj společenských rozporů uvnitř kulturních proudů. Reagoval na ně pochopitelně i Komenský. Rozhodující skutečností z hlediska předpokladů jeho vývoje bylo, že Jednota bratrská,

3 Jacquot, Jean: Les Idées de Fr. Patrizzi sur l'histoire et le rôle d'Acontius dans leur diffusion en Angleterre. *Revue de la littérature comparée* 26, 1952, s. 340–341.

4 Srov. Chelčický, Petr: *Sít víry pravé*. Orbis, Praha 1950.

5 Srov. *Discourses* I, 3, I, 37, z nichž uvádí výňatky Joseph Anthony Mazzeo: *Renaissance and Revolution: The Remaking of European Thought*. 2. vyd. Methuen, London 1969, s. 76.

6 Tvrdý, Josef: *Průvodce dějinami evropské filosofie*. Komenium, Brno 1947.

7 Srov. Polišenský, Josef: K politické činnosti Jana Jesenského-Jessenia. *Acta Universitatis Carolinae. Historia Universitatis Carolinae Pragensis* 2, 1961, č. 2, s. 98.

z níž vyšel, i když se posléze vyhranila v reformaci převážně měšťanskou, jak dokládá A. Molnár,⁸ uchovala si silný účinný lidový prvek.

Demokratismus a reformační i renesanční historismus přispěly k tomu, že Komenský chápal otázky vzdělání člověka se zřetelem k vývoji jednotlivců i kolektivů. Bratrská idea o nezbytnosti zdokonalování všech bez rozdílů, dětí, mládeže i dospělých, po celý život mohla být podnětem k postupnému promýšlení pampaedického celoživotního vzdělávání v díle Komenského. Komenský toto vývojové vzdělávání založil i filosoficky na pojetí vztahu člověka ke světu přírody, lidské společnosti i Bohu, jak naznačil už v *Didaktice* z konce dvacátých let. Skutečnost, že hluboce prožíval dramatický vývoj svého národa v 17. století i otázky vývoje mezinárodního v době třicetileté války, nezůstala ovšem bez vlivu na jeho pojetí člověka, člověkova vývoje a dějin.

Již v pracích, které napsal Komenský před odchodem z vlasti, se prostupuje trojí okruh otázek, při jejichž postupném řešení vyrůstá Komenský, zejména od konce dvacátých let 17. století, ve filsofa výchovy i filsofa dějin. Zde, v omezeném rozsahu, je ovšem možno tento vývoj jen naznačit. Tento trojí okruh otázek se týkal: myšlenky o pojetí vzdělání na základě vztahu člověka k celku světa. Dále ideje, že lidské vzdělání je pro člověka významné jen tehdy, směřuje-li k moudrosti, tj. k poznání podstaty věcí přírodních, lidských i duchovně kosmických v minulosti, pro přítomnost i budoucnost lidstva, což je jádro Komenského pansofie a později sociální všenápravy. Šlo o moudrost, která vede k sociální užitečnosti, čili, slovy Komenského, o pansofii a panchresi. S těmito dvěma problémy spojoval Komenský nezbytnost zdůvodňovat význam historie jako minulé zkušenosti lidstva, jejíž poznání je nezbytné pro jakékoli reformní snažení individuální, ale zejména sociální.

V práci *Theatrum universitatis rerum*, pokusu o soubor lidského vědění nahromaděného v průběhu dějin a pokročilého ve vývoji soudobém, je tento trojí okruh jen naznačen. Komenský zde nedospěl k vypracování ucelené struktury celku světa, protože nenašel ještě pro takový postup vhodnou metodu. Když si pak vypracoval pansofickou metodu, jak takový celek určit, a to i z hlediska, aby byl poznatelný a aby se člověk na základě tohoto poznání mohl zdokonalovat, bylo nutno soubor vědění jinak pojmout a encyklopedie *Theatra* zůstala torzem. Z myšlenek *Prodrumu pansophiae* vyrostlo pak Komenskému dílo nové. Tím dostalo širší zaměření jeho pojetí dějin.

Pobělohorské spisy,⁹ tzv. útěšné, které Komenský psal v době, kdy prožíval osobně i za kolektiv sužované Jednoty bratrské a národa bolestné otázky o smyslu života a smyslu národního i reformačního vývoje, ústí ve voluntarismus jobovské víry. V trpkém obrazu soudobého vývoje v českých zemích, jak jej podává *Truchlivý*, v sociální satirě *Labyrintu* i nábožensko-filosofickém spise *Centrum securitatis*, které patří mezi nejvýraznější spisy tohoto typu, se projevuje krize základního východiska Komenského, tj. krize přesvědčení o tom, zda Bůh řídí dějiny jednotlivců, národů i lidstva, krize přesvědčení o jednotě rozumu a víry, kterou Komenský řeší jako biblický

8 Úvod k edici dokumentů, in Molnár, Amedeo (ed.): *Česko-bratrská výchova před Komenským*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1956.

9 Srov. *Veškeré spisy Jana Amosa Komenského XV*, ed. Jan V. Novák. Ústřední spolek jednot učitelů na Moravě, Brno 1910.

Job, zejména v *Truchlivém* a v *Centrum securitatis*.¹⁰ V *Labyrintu světa a ráji srdce* se to děje poukazem na charakterovou, vnitřní nápravu lidí a vizí sociální a nábožensky obrozeného společenství jako ideálního cíle.

V *Centrum securitatis* je i filosoficky pojata struktura světa jako harmonická skladba kolem centra — Boha, přičemž člověk je účasten božské podstaty a částí je opět spojen se světem. Toto místo v světovém celku dává člověku možnost k nápravě ve světě zmatků a štvání, bude-li postupovat směrem ke středu, k Bohu. Kladný vývoj je tu ještě vymezen bezpodmínečnou lidskou poslušností, voluntaristickým poddáním se Bohu, děj se co děj. Analýza světového dění, převážně na základě biblických dějin, je z hlediska člověkovy aktivity pesimistická („Svět jakživ nebyl než marnost [...] svět nic není než zmeř. A ještě prve, když věkem kvetl, zdárnější byl; nyní s šedinami svými k konci pospíchaje, zmotanější jest mnohem a nemotornější, všecko v něm jen hrčí, frčí a různě prší“).¹¹

Jestliže však je Bůh dokonalý a člověk jeho obrazem, jak lze číst v Písmu, vyvstává otázka, kterou si i Komenský položil, jak se tato dokonalost odráží v člověku a ve světě jako božím výtvaru. Na to odpověděl Komenský spisy, jako byla *Didaktika*, celým *Rájem českým*, k němuž se přimyká i významný *Haggaeus redivivus*. Ten vznikl v historické situaci rozkvétající naděje exulantů na návrat do vlasti plynoucí z akce švédsko-saských vojsk v Čechách. Komenský pro tento návrat a novou obrodu vlasti chystal veliké dílo národní a církevní obrody, *Ráj církve*, jehož součástí učinil i českou *Didaktiku*. Poněvadž otázky reformy z hlediska církevně a národně společenského vyjádřil zvláště v *Haggaeovi*, chtěl převzat pak *Ráj církve* na *Ráj český*, poněvadž ten se týkal reformy vzdělání mládeže české. I když pak naděje zklamala, Komenský podržel stanovisko o funkci dějin v reformní akci, jak je vyjádřil v *Haggaeovi*. V tomto spise ukázal, jak historická retrospektiva (biblického i dalšího dějinného vývoje) je podnětem k hlubší analýze současného stavu a k hlubší sebekritice. Dějinné úvahy vedou Komenského k vyhledávání příčin bělohorské katastrofy. Zamýšlí se nejen nad násilím římské církve, nýbrž i nad nedostatky českých stavů podobojí před Bílou horou z hlediska náboženského, mravního i sociálního. Hledá příčiny krize reformačních církví. Ale historická retrospektiva je chápána také v *Haggaeovi* jako podnět k nápravě chyb. Revize minulosti je nezbytným stupněm k překonávání překážek. Z *Haggae* vyplývá, že má být podnětem k radostné perspektivě našeho národa, bude-li svorně a oddaně sloužit pravdě a spravedlnosti. Jak řekl již F. X. Šalda,¹² zanechal Komenský v *Haggaeovi* nejen program, ale i duchovní poselství pro náš stát. Tímto poselstvím je uskutečnění říše důsledného plného bratrství všech lidí; tento cíl však vyžaduje stálé, upřímné a důkladné vzdělávání a rozvoj všech sil člověka. Prostředek nejúčinnější k uskutečnění tohoto ideálu viděl Komenský už tehdy v pansofickém vzdělávání, ve výchově. I když naděje na národní obrodu zklamala, pokračoval v práci na *Didaktice* latinsky.

10 Srov. Čapek, J. B.: Dialogi animae. In: Karel Galla (ed.): *Universita Karlova J. A. Komenskému 1670–1970. Sborník prací učitelů a studentů Univ. Karlovy k 300. výročí úmrtí J. A. Komenského*. Univerzita Karlova, Praha 1971, s. 30–44.

11 *Centrum securitatis* IX. In: *Veškeré spisy Jana Amosa Komenského XV*, ed. Jan V. Novák. Ústřední spolek jednot učitelů na Moravě, Brno 1910, s. 434.

12 Šalda, F. X.: *Radostný. In tyž: Časové i nadčasové*. Melantrich, Praha 1936, s. 254–258.

Didactica magna je syntézou reformačně, zvláště bratrsky pojatého biblismu a starověké myšlenky panharmonické i soudobého myšlení, v němž z hlediska filosofického zejména Campanella, Bacon a Cusanus měli významné místo, jak řada komeologů již upozornila. Svět v *Didaktice* tvoří nejen souvislý, nýbrž i harmonický celek jako dílo boží. Člověk jako mikrokosmos v makrokosmu má předpoklady k nekonečné zdokonalitelnosti v průběhu svého vývoje.¹³ Jde tedy o člověka aktivního, protože v kupitelské dílo Kristovo, jak zdůvodňuje Komenský, dalo člověku možnost odčinit první pád, dalo mu možnost i podnět k významné účasti na přeměně porušeného lidského světa v nový harmonický celek ještě před miléníem. Jestliže česká *Didaktika* neuplatnila univerzalizmus a pansofii ještě plně v procesu vzdělávání, aby sloužilo účinně vytváření názoru žáků na celek světa, *Didactica magna* (a už první redakce *Januy*) je důsledně pansofická i v obsahu vzdělání.

Strukturu světa a člověka v něm hledal tedy Komenský svou pansofií. Ta, jak naznačil už v *Prodromu*, nebyla běžným encyklopedickým souborem, nýbrž znamenala promyšlený výběr skutečností z celku světa i pro vzdělání všech k oné životní moudrosti, která měla být pojmem intelektuálním, morálním, náboženským i sociálním. Pansofický celek světa vykládá Komenský se stále širší jeho funkčností. Počáteční cíl i obsah reformy mládeže se Komenskému rozrůstá kolem čtyřicátých let 17. století v nápravu celého života člověka a vší společnosti. Tak to naznačila *Via lucis* a dokreslily jednotlivé díly *Obecné porady*.

Pokrok lidské vzdělanosti v oboru věd ve smyslu Baconově, který na Komenského zapůsobil v mnoha směrech, je jedním z důležitých článků na cestě za zdokonalením lidstva. Avšak Komenskému sám o sobě nestačí, neobsahuje-li zároveň moudrost, tj. vzdělání myslí, srdce a vůle z hlediska individuálního vospívání celého lidského života (*Pampaedia*) i posléze všech vztahů sociálních (*Panorthosia*) a vztahů lidstva k vesmíru, jak to podává celá *Obecná porada*. Proto Komenský, i když přejal od Bacona důraz na metodu, nepřejal plně jeho indukci, která sloužila především zkoumání přírody. Komenský částečně indukce užíval, pokud šlo o postup výkladu od věcí k slovům ap. Ale pro celou svou vzdělávací koncepci potřeboval metodu všestrannější, která by sloužila zkoumání celého světa, zejména člověka a jeho vývoje i dějin. Z panharmonie vyplynula jeho synkrise, která obsahuje hledisko baconovského aposteriorismu i descartesovského apriorismu,¹⁴ ale liší se jak od Baconovy, tak od Descartesovy metody. Zde zdůrazněme, že se lišila právě tím, že měla pomoci ukázat strukturu světa, vlastně vrstev jsoucna v jejich harmonickém vývoji k stále vyššímu celku.

Hledání světové soustavy vrcholí v díle Komenského v osmidílném rozvržení *Pansofie*, kterou nazýval též *Pantaxie*, jež je stupňovitým pojetím pozemského světa včetně života a sociálního působení člověka a jeho dějin, platonsky koncipovaných podle pravzoru ideálního světa božských idejí. Je základem nejen pro obrodu vzdělanosti, nýbrž celé společnosti.

Komenského teorie vzdělání a vývoje lidstva založená na pojetí vztahu člověka k celku světu obsahovala úsilí o syntézu filosofie a náboženství. Tato snaha je vlastně ve změněných historických podmínkách do jisté míry pokračováním středověkého

¹³ Srov. počáteční kapitoly obou *Didaktik*, podobně i pak *Pampaedia*.

¹⁴ Srov. Patočka, Jan: Filosofické základy Komenského pedagogiky. *Pedagogika* 7, 1957, č. 2, s. 146–147.

realismu s názorem o jedné pravdě. Komenský se přiřazuje nejen k reformátorům typu Husova, nýbrž i k řadě filosofů starších i jemu soudobých. I když ovšem z hlediska vývoje vědy je posuzován proto negativně, je tento problém u Komenského složitější. Ve studii *Pedagogický charakter Komenského Pantaxie*¹⁵ a v jiných pracích jsem se pokusila ukázat, v čem je obrana Komenského proti výtkám. Právě tak jako Bacon a Descartes na jedné straně jsou iniciátoři vědeckého rozvoje, je významné Komenského varování před dehumanizací vědy a jeho úsilí chápat vědecký a jakýkoli rozvoj v úzké souvislosti s otázkami individuální a sociální morálky a vázanosti.

Vztah rozumu a víry prezentoval Komenský zpočátku jako tíživý rozpor pro člověkovu orientaci ve světě, jak to vyplývalo z jeho prožitků historické situace osobní, národní i mezinárodní, z konfliktů heliocentrismu a náboženských dogmat ap. Od třicátých let se snažil překlenout jej idejí panharmonie. Od mnohých reformačních autorů se lišil myšlenkou, že vývoj člověka a světa k lepšímu lze uskutečnit na základě člověkovy aktivní účasti. Myšlenka synergismu je částečně odvozena z přesvědčení Jednoty bratrské o tom, že kvalita zdejšího života je rozhodujícím stupněm přípravy pro život věčný. Shodné myšlenky, např. pojetí, že člověk se po svém pádu může obrodit i získat opět vládu nad přírodou, kterou kdysi ve svém božském počátku měl, vyjadřovali i renesanční novoplatonikové a hermetikové. O nich mají badatelé¹⁶ za to, že se u nich projevují první náznaky měnícího se obrazu kosmu. Podobně i Mikuláš z Kusy (Cusanus), jehož filosofickým základem bylo rovněž přesvědčení o harmonii světa,¹⁷ byl zde blízký Komenskému.

Podnětem k zdůraznění člověkovy aktivity mohl ovšem na Komenského asi nejvíc působit Fr. Bacon (který odděloval¹⁸ otázky náboženské a bádání vědecké). Baconova slova,¹⁹ že chce člověka dovést ke štěstí tím, že osvobodí a povýší jeho rozum, že chce napravit jeho bídný stav plynoucí z prvního pádu tím, že mu skrze vědu a umění vrátí vládu nad přírodou, stejně jako náboženství a víra mu má přinést obrození vnitřní — to se mohlo stát základem výchovného úsilí i Komenského, toho, že může člověk čelit zmatku světa kladnou akcí. Pro tuto myšlenku lidské aktivity v pojetí dějin, zvláště lidských zmatků, se Komenský shodoval mnohem spíš s Baconem než s některými autory, kteří zastávali názor o spojení náboženství a filosofie.²⁰ Např. Steucův soud,

15 Slovenské studie v Jednotné škole 1968, s. 269–273, kde je tento problém podrobně explikován. Srov. i přednášku na mezinárodní olomoucké komeniologické konferenci 1967: Comenian Group in England and Comenius' Idea of Universal Reform. *Acta Comeniana* XXV, 1969, s. 25–34.

16 Kristeller, Paul Oskar: *Il pensiero filosofico di Marsilio Ficino*. Sansoni, Florence 1953; Saitta, Giuseppe: *Marsilio Ficino e la filosofia dell'umanesimo*. 3. vyd. Fiammenghi & Nanni, Bologna 1954; Yates, Frances A.: *The Hermetic Tradition in Renaissance*. In: Charles Sigleton (ed.): *Art, Science and History in the Renaissance*. The Johns Hopkins Press, Baltimore 1968, s. 255–274 (s. 257–258).

17 Srov. Vasoli, Cesare: *Cusano e Galileo (L'ecumenismo di Nicolo da Cusa)*. *Archivio di Filosofia* 1964, s. 9–51; O Cusanovi a Komenském viz Patočka, Jan: *Cusanus a Komenský*. *Pedagogika* 4, 1954, č. 7, s. 508–523.

18 *Novum organon* I, 65.

19 *Novum organon* II, 52.

20 Na první pohled by se jevil Komenskému blízký např. Agostino Steuco předpokladem, že je jedna věda poznatelná pro všechny „unam necessario semper fuisse sapientiam [...]“

že rozdíly dob mají jen podružný význam, že studium dějin neodhaluje víc než filosofická kontemplace, je od Komenského pojetí ovšem odlišné.

Pro Komenského má naopak studium dějin hlubší význam. Patří k důležitým aspektům, jak odhalovat chyby minulého vývoje, a ve spojení se správnou metodou, jak nacházet příčiny těchto chyb k nápravě. Hlavní myšlenkou, kterou vyjádřil Komenský ve *Via lucis* (XIII) a později rozvedl v *Panorthosii* (II), je, že filosofické úvahy lidstva se prohlubují studiem dějin a že se zvyšuje i celková úroveň, možnosti k dalšímu vytváření hodnot.

Základní názor, že historie je učitelkou života, měli již humanisté a přejali jej z antiky, např. z Cicerona,²¹ ať jde o humanisty české jako Veleslavín,²² Kocín a jiní, nebo cizí, např. Melanchthon a od něho Luther²³ nebo Joannes Bodinus²⁴ a jiní.

Komenský rozlišoval pojem chronologie a historie,²⁵ v *Didaktice* české ještě zařazuje historii do klasifikace věd a píše i učebnici obecné historie. Chápe historii vždy tak, že se z ní mají poučit současníci; jsou tím dokonce povinni svému lidství, aby se poučovali z historie pro přítomnost i pro budoucnost.²⁶ Pojetí historie v pedagogických pracích pro školu zahrnovalo 1. učivo, 2. vědění získané učením a vyučováním. Pojetí historie jako učebního předmětu bylo založeno i na chápání historie jako vědy, která u Komenského podle jeho definice z *Lexicon reale pansophicum* („*Scientia*“) zahrnovala: 1. pravdivost předmětu, 2. pravdivý dojem o něm v mysli, 3. zřejmý smysl této pravdy, aby ten, kdo ví, věděl, že ví. Z axiomů: „Moudrý člověk má chtít vědět, co stojí za vědění; vědění znamená tvořit si domněnky; vědění znamená postihnouti příčiny věcí.“ Tak již v učebnici *Janua linguarum* 1631, 1633 (kap. LXXX) definuje Komenský historii jako vyprávění nebo zápis o pravdivých věcech, nikoli smyšlenkách; nabádá, aby historik uváděl věc v patřičné souvislosti, aby byla pravda zřejmá. Historie byl pojem širší, u chronologie zdůrazňoval Komenský základní orientační význam. Později se u Komenského vyvinulo pojetí historie, tak jak chápal vědu obecně z hlediska své pansofie. Základem každé vědní disciplíny, resp. aspektu vědního, byla hlediska počet, míra a váha (srov. V. gr. *Pantaxie*, 8. kap.). Proto i pro dějinné události je východiskem chronologie, ale ta je jen pomocnou vědou historie, jejímž úkolem je míra a pravdivý rozbor událostí.²⁷

sicque in unam omnia spectare veritatem“, citováno podle Schmitt, Charles B.: *Perennial Philosophy: From Agostino Steuco to Leibniz. Journal of the History of Ideas* 27, 1966, č. 4, s. 522. Pravda, kterou hledá různým způsobem filosofie i náboženství, je v průběhu dějin v podstatě neměnná, i když se objevuje v různých formách.

21 Cicero, *De oratore* II, 9.

22 Např. Veleslavín, *O historii české*, úvod k *Historii Eneáše* Sylvia z r. 1585.

23 Srov. Kádner, Otakar: *Dějiny pedagogiky*. II/1, *Od renesance a reformace do konce století osmáctého*. Česká grafická unie, Praha 1923, s. 90–92.

24 Bodinus, Jean: *Methodus ad facilem historiarum cognitionem*, Paris 1566, s. 1, 6.

25 Srov. mé pojednání o *Historia prophana sive politica* jako doplněk 1. edice tohoto spisku (*Acta Comeniana* XXIV, 1970).

26 Truchlivý II. In: *Veškeré spisy Jana Amosa Komenského* XV, ed. Jan V. Novák. Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě, Brno 1910, s. 162n; *Labyrinth* XI, 14. In: *Veškeré spisy Jana Amosa Komenského* XV, ed. Jan V. Novák. Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě, Brno 1910, s. 236.

27 Srov. *Schola ludus*, pars V, actus II, sc. VI. In: *Opera didactica omnia*, III. Academia scientiarum Bohemoslovenica, Praeae 1957, sl. 952.

Velká didaktika ukazuje, jak s uplatněním pansofického celku světa se obsah i rozsah pojmu dějin a dějepisu rozšiřuje. V pansofickém vzdělání, kde jednotlivé disciplíny jsou aspekty pro lidský vzdělávací vývoj, nemá dějepis funkci jen popisnou; dějepis má podávat i ponětí o základních vztazích minulého a přítomného. Pro jednotlivé stupně školního věku mělo studium dějin obsahovat určitý okruh poznatků z oblasti biblické, přírodní a lidské (hlavně lidské práce, vynálezů, mravů, dějin národů). Komenský zpracovával svérázně Baconův podnět z *Novum Organon* (I, 84), že pro novou dobu má význam studium lidské zkušenosti, rozmnožené a naplněné především četnými novými pokusy a pozorováními. — Nejširší uplatnění studia dějin pro školské účely pansofického vzdělání podává *Schola pansophica* (§ 70, 71). Historické studium patří k studiím „druhého řádu“, která zkoumají podrobnosti, upřesňují a prohlubují znalosti, jsou-li poznatky vhodně organizovány vzhledem k látce (zachycují-li podstatné) i vzhledem k žákovi (bystří smysly, budí mysl, rozvíjejí obraznost, paměť, jazyk, soudnost, vedou k ctnosti). Od třetí třídy sedmitřídní školy pansofické se mělo v historii postupně učit biblickým dějinám, dějinám přírodních věcí, dějinám vývoje vzdělanosti a lidské práce i vynálezů, dějinám obřadů a národních zvyků, konečně v poslední třídě obecným dějinám, které měly obsahovat všechny nejdůležitější proměny v lidském pokolení se zřetelem k tomu, jak působí božská prozřetelnost ve světě. Tak to zachycuje ve zkratce potocká redakce *Januy a Atria* a patrně to měla obsahovat i *Medulla historiarum*.²⁸

Didaktická či pedagogická koncepce historie se dále rozšiřuje. Nejde o izolovaný předmět dějin, v historii se uplatňují nejrůznější aspekty, zeměpisný, přírodopisný ap. Tím se opět Komenský liší od Bacona, který (v *De dignitate et augmentis scientiarum*) dělil vědy podle předmětů (jako Komenský ještě v české *Didaktice*) a jemuž šlo o sbírání přírodní a experimentální historie jako základu filosofie, ale ne pedagogiky. Jestliže se Komenský v *Historia prophana*, která vychází z koncepce české *Didaktiky*, přidržel vcelku ještě dobových chronologií, např. Alstedovy,²⁹ v učebnicích typu *Januy* prováděl již pansofický výběr z událostí, sjednocených z pedagogického, didaktického hlediska. *Schola pansophica* odráží pak mnohostranné pojetí historie, které z hlediska i širě společenské poprvé přinesla *Via lucis* a pak *Panorthosie*. Komenskému byl jistě sympatický i Baconův soud, že pravda je dcerou času, nikoli autority. Jde-li o poznání světa přímo pozorováními i skrze veškerou lidskou zkušenost, pak celý svět je školou, jak rozvíjí Komenský baconovské podněty opět pedagogicky ve *Via lucis*. Jestliže chtěl Bacon zavádět „zcela odlišnou metodou řád a proces v provozování a podporování zkušenosti“,³⁰ chtěl Komenský stejným způsobem vyvést školu života ze zmatků, tj. určit jí řád, kterým by se spravovala. Opět jej radí hledat tak, že se bude zkoumat, zda a jak ho hledali lidé před námi.³¹ Na rozdíl od Bacona, který sledoval převážně, jak bylo v historii osvětlováno poznání přírody („*natura illuminata sive veritas rerum*“), „přírodní a experimentální historie“,³² vývoj věd, šlo Komenskému o *res*

28 Srov. *Schola ludus* V (II, VI). In: *Opera didactica omnia* III. Academia scientiarum Bohemoslovenica, Pragae 1957, sl. 953.

29 Srov. jeho *Encyclopaedia*, Herborn 1630, s. 25.

30 *Novum organon* I, 100.

31 *Via lucis* III, § 5, 9, 10.

32 *Novum organon*, 78n, zvl. 83.

humanae, jak naznačil již v *Didaktice*, jejichž pojem rozšiřoval z výchovy mládeže na celoživotní lidskou činnost. Pansoficky reduktivně určil jejich základ v *Obecné poradě* jako filosofii, politiku a náboženství.³³ Toto široké humánní hledisko, při kterém odkazuje Komenský (v *Panorthosii* II) na Campanellu, vedlo jej k tomu, že se nemohl ani metodicky, ani obsahově soustředit jen na pokrok ve vzdělanosti, nýbrž že mu šlo o utváření plného lidství. Není divu, že proto i myšlenka chiliastická se mu už ve *Via lucis*, pak v *Panaugii*, ale hlavně v *Panorthosii* mění v myšlenku univerzálního lidského pokroku, společenského vývoje, podobně jako myšlenka světelné mystiky v myšlenku kulturního osvětlení.³⁴

Ve *Via lucis* (XIII) sleduje Komenský dějiny lidstva jako stupňovitý vývoj člověka, nejprve jako jednotlivce, postupně jeho socializaci, jeho snahy o vzájemnou komunikaci řečí, prací, písmem, knižtiskem a mořeplavbou. Ukazuje, jak v průběhu dějin rostly zároveň rozpory a zmatky, které dospěly k takovému stupni, že to vzbuzuje touhu najít novou cestu k nápravě.

Zkoumá se příroda, Písma a lidská mysl i lidské nitro a množí se moudrost. Jde o to, aby moudrost nemnohých jednotlivců bylo možno zpřístupnit všem na celém světě, aby ji pochopili a podle toho jednali. Jednou z pomůcek všenápravy je proto *Panhistoria*.³⁵ Ta měla vysvětlit jako jedna z univerzálních knih rozmanitost jednotlivých věcí pro současnost, protože znát vývoj jednotlivých věcí v podstatě i v jednotlivostech ve věcech přírody, lidské mysli, práce, mravů, politiky a ve věcech duchovních je pravou cestou k univerzální moudrosti, která zahrnuje všeobecné osvětlení mysli, všeobecnou univerzální výchovu i sociální všenápravu s univerzálním komunikačním prostředkem, univerzálním mezinárodním jazykem. Tak vlastně *Via lucis* i po této stránce uvádí jednotlivé díly *Obecné porady*, která začala vznikat po významném pobytu Komenského v Anglii. Je zajímavé, jak idea panhistorie pronikala do všech knih *Obecné porady* jako nezbytný aspekt jakékoli úvahy. Snad proto ji Komenský v *Pampaedii* VI (v kap. o pambiblii) nechává bez přesné definice.³⁶ V panhistorii spojuje Komenský řadu soudobých proudů v pojetí všeobecných dějin, ovšem od každého proudu se odlišoval širokým základem výchovným a sociálně nápravným. Úsilí historicky postihnout pravou skutečnost soudobého vývoje a posoudit, zda se vyvíjí správně ve směru původních zdrojů, ať už jde o počátky křesťanství nebo o antiku, se projevilo u řady myslitelů před Komenským, jak bylo naznačeno. U Komenského se

33 U J. Bodina (*Methodus ad facilem historiarum cognitionem*, Paris 1566, kap. I, s. 10n) zahrnuje široké pojetí historie též věci lidské, přírodní a božské.

34 Srov. J. B. Čapek, cyklus přednášek Komenského filosofie světla, 1952–1953; týž, *Comenius as Predecessor of the Enlightenment and of the Classicism with Particular Regard to Panaugia* (přednáška na komeniologické konferenci, Olomouc 1967). Tiskem: *Acta Comeniana* XXV, 1969, s. 35–45. Srov. též Popelová, Jiřina: *Jana Amose Komenského cesta k všenápravě*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1958, s. 292.

35 V přednášce na olomoucké konferenci 1967 (srov. *Acta Comeniana* XXV, 1969, s. 25–34) jsem upozornila, jak důležité podněty k myšlence univerzální nápravy získal Komenský vedle domácí tradice i stykem se svými přáteli anglickými a tamním prostředím. K panhistorii dal Komenskému důležitý podnět Hübner ve svém Memorálu.

36 Jiný důvod mohl být v tom, že prostě hodlal přejmout definici z *Via lucis*. Avšak kapitola o pambiblii je rozdělena do paragrafů a vzbuzuje jinak dojem hotovosti.

obě linie spojovaly nebo se ocitaly v napětí. Tímto úsilím o syntézu projevoval typickou tendenci reformačního humanismu.

Obecná porada spojuje problematiku historického vývoje soudobé i minulých civilizací s historií kosmu a tím pochopitelně se smyslem života. Propracovávání pansofie, jak bylo naznačeno předtím již v *Diatyposis* a vrcholí v *Pantaxii*, znamenalo jednak rozvíjet dobré myšlenky starých autorů, jednak sloužit novému pokroku.³⁷ V *Pantaxii* vrcholí nejen hledání nové světové soustavy filosofické, nýbrž i stupňovité pojetí vývoje v životě a ve světě podle ideálního pravzoru. Svět jako dílo Boží má ten hlavní smysl, že jeho vývoj se děje k větší Boží slávě. Úlohou člověka je uspišit tento vývoj světového dění k žádoucí panharmonii a jednotě světa lidského a Božího ve světě věčném. Lidský život má smysl v rozvoji tvořivé aktivity (*mundus artificialis*) ve stálém zdokonalování, které je založeno na dobývání a ovládnutí nižších světů, tím míní Komenský ovládnutí přírody (*mundus materialis*), nebo ovládá-li člověk sebe sama (*mundus moralis*). Dynamismus tohoto pojetí k stálému zdokonalování se jeví v *Obecné poradě* sice jako střídání úpadku a reformního úsilí, avšak nikoli jako chaosu, nýbrž jako součásti světového řádu s charakterem vzestupným. Tato vzestupnost, již se Komenský liší od pouze sestupného pojetí světů u Campanelly,³⁸ je naznačena v jednotlivých gradech *Pantaxie*. Jejím jádrem je *Mundus artificialis*, svět lidské práce, tvorby, kterou se napravují omyly minulosti, kterou člověk dotváří přírodu a ovládá ji k užitku všech lidí, ale nedeformuje ji. Všenápravou postupuje k dovršení lidských dějin, aby mohly přejít v milénium (tisíciletou mírovou říši Kristovu).

V *Panorthosii* jsou doplněny starší myšlenky Komenského o pojetí dějin a jakoby shrnuty, sjednoceny. Nejvíc navazuje na spis *Via lucis*. Historický vývoj se stává funkčním činitelem univerzální nápravy světové společnosti. Myšlenky z *Haggaea* jsou v důsledku Komenského prožívání mezinárodního vývoje rozšířeny na problém dějin celého lidstva. Historická retrospektiva ilustruje příčiny úpadku i možnosti nápravy lidských věcí, filosofie, politiky a náboženství. Ukazuje zlomovitost předcházejících pokusů, nedostatečnost prostředků, chyby násilných pokusů o zvrat vývoje, ať šlo o politiku, výchovu nebo život v církvích. Jedním z důvodů naděje, že všeobecná náprava je možná před koncem světa, je „stupňovité přibývání světla, tj. zdokonalování v průběhu dějin“. Tento dějinný pokrok postupuje podobně jako vzestupný vývoj člověka od pouhého úsilí k udržení materiálního života ke kultivaci rozumové a duchovní. Z tohoto hlediska se Komenský pokouší o periodizaci dějin na věky, vývojové epochy. Dějiny rozděluje na úseky (věky) podle stupně sociálního života tak, že první úsek charakterizuje jako údobí, kdy kvetlo zemědělství, pastevectví; druhý, kdy žili lidé v rodinách, kdy se začali usazovat a stavět si obydlí, šatit se a rozvíjet hospodářství; třetí, kdy začali vytvářet státy, které se často ocitaly ve válečném konfliktu; čtvrté údobí, kdy se začala rozvíjet v různých státech vzdělanost, která však byla privilegiem určitých vrstev (kněží), jak tomu bylo v civilizaci egyptské, fénické, chaldejské, perské. Dále vyčleňuje vzdělanost řeckou jako údobí, kdy se vzdělání začalo zevšeobecňovat zakládáním všeobecných škol a vzděláním ve vědách a filosofii;

³⁷ Srov. opět zásadu F. Bacona z *Novum organon*, 56.

³⁸ Upozornil na to již Jan Patočka v knize *Aristoteles, jeho předchůdci a dědicové*. ČSAV, Praha 1964, a v doslovu k vydání *Obecné porady* v Praze 1966. Srov. též úvod Jaromíra Červenky k *Vybraným spisům J. A. Komenského IV*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1966.

šesté je epocha vzdělanosti římské se soustředěním na řečnictví a filosofii a s počátky křesťanství. Křesťanství charakterizuje Komenský rozporností teorie (nauky evangelia) a praxe, z toho vznikly spory a štěpením, sektářstvím i válkami. Středověk vidí čistě humanisticky; „Následoval věk barbarský, po několik století“ (1,7). Nový věk, který následoval po vyvrácení Cařihradu, znamenal obrození vzdělanosti, nejprve převážně jazykové, pak i filosofie a náboženství. Oceňuje i tu skutečnost, že ve sporech o otázky této nové vzdělanosti bylo poznáno mnoho vzácných památek starověkých, ať šlo o původní texty Písma nebo výsledky lidského uvažování. Hodnotí význam knihtisku jako nejvýznamnější pomůcky tohoto obrození. Zdálo se často, že lidstvo dospělo k nejvyššímu poznání. Ale nové spory dosvědčily, že tento nejvyšší stupeň ještě nenastal. Znovu byla pravda překrucována, rozpory se množily a nastal nový zmatek. Z toho plyne, že musí přijít další, vyšší stupeň vývoje. Blížící se konec všech věků, jak Komenský chiliasticky rovněž věřil, dává naději, že přijde stupeň nejvyšší, než nastane milénium.

Touha po spravedlivějším uspořádání světa, vyslovovaná chiliastickou vírou, se spojuje u Komenského s vědomím rozvoje soudobé měšťanské společnosti, jak ji Komenský poznal zvláště v Holandsku, takže je pln nadšení pro soudobý pokrok lidské dovednosti a vědy, stále uplatňuje i základní pravdy náboženské. Rozporné pojetí vývoje a pokroku ve světě smiřuje Komenský náboženským základem (II, 11), bratrskou myšlenkou zdokonalitelnosti. Ta je někdy podána jako návrat od porušených věcí k prvotní dokonalosti (II, 12). Ale to není zvrát vývoje, nýbrž využití kladných prvků staršího vývoje pro společenský pokrok v současnosti. Jindy je podána jako stále spění věků, tj. stupňů k dokonalejšímu osvětlení: „Nejsme tedy úspěšnější nad své předchůdce proto, že jsme důmyslnější, nýbrž proto, že jsme pozdější“ (IV, 8).³⁹ Podstatné linie lidského vývoje ukazuje Komenský synkritickým srovnáváním vývoje minulých epoch. To je předpoklad postupného zdokonalování ve školách lidského života od narození do smrti, jak je podává *Pampaedia*, celoživotního kultivačního procesu všech lidí, který pak vrcholí v *Panorthosii* všestrannou společenskou nápravou.

Dějiny tedy pomáhají Komenskému odhalit, že je potřebí odstranit částečnost, složitost a násilnost v lidských věcech a zavést všeobecnost, jednoduchost a dobrovolnost (II, 14). Měřítkem dokonalosti života je, dávají-li „teologie, filosofie a státnictví [...] svědomím, myslím a lidské společnosti pocit šťastné bezpečnosti“ (I, 4).⁴⁰

Hlavní příčinu světových zmatků definoval Komenský jako porušení bytostného spojení člověka a Boha (I, 12). To v jeho interpretaci znamenalo porušení, úpadek člověka lidství, vývoje vnějších i vnitřních sil i nemožnost sociální harmonie, jednoty. Idea návratu k Bohu jako podmínky nápravy je známa již z *Centrum securitatis*. Idea sebekritiky a kritiky společenských skupin je již v *Haggaeovi*. Nová je především její interpretace s širokou funkčností nápravy všech jednotlivců, rodin, škol, států, církví s cílem světového míru.

Komenský spojoval myšlenku vývoje a výchovy a dosahoval jednoty obojího v procesu vzdělávání jednotlivců i všech lidí. Spojením myšlenky historického vývoje

³⁹ „Nos prioribus feliciores, non qvia ingeniosiores, sed qvia posteriores.“ *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*. Academia, Pragmae 1966, II, s. 241.

⁴⁰ „Theologia perfecta, qvae Conscentias; Philosophia perfecta, qvae Mentis; Politia perfecta qvae humanas Societates, reddit tranqvilas, felicitatisqve suae securas.“ Tamtéž, s. 211.

s otázkami sociálními došel k stanovení zásad pro kladné lidské vztahy mezi lidmi i pro otázky řízení vztahů mezinárodních pomocí univerzálních sborů. Tak jako jeho Jednota bratrská položila důraz na důsledný řád při vší demokratičnosti a toleranci, tak usiloval Komenský o pochopení řádu a smyslu světových dějin. Při všech rozporech, kterým se ve své době nevyhнул, není myslím pochyby, že jeho pojetí dějin člověka má výchovný dosah i po staletích.

Studie Dagmar Čapkové byla poprvé vydána v knize: Jan Štěpán (ed.): *Jan Blahoslav Čapek. Jubilejní sborník 1903–2003*. Kostnická jednota Praha v nakladatelství L. Marek, Brno 2004, jejíž součástí byl soubor: Luděk Šmíd (ed.): *Sborník prací žáků universitního profesora PhDr. Jana B. Čapka k jeho 70. narozeninám*. V Praze dne 6. listopadu 1973, který v sedmdesátých letech nesměl vyjít tiskem a J. B. Čapkovi byl předán v rukopisné podobě. Text upravujeme podle běžných edičních zvyklostí; ponecháváme psaní slova *filosofie*. Přetiskujeme jej se svolením Kostnické jednoty Praha a nakladatele.

